

Kas linnuse rajajalt või tarvalt?

Veel kord Tartu nime päritolust

ENN ERNITS

Nimede etümoloogiat on keerulisem selgitada kui üldsõnade algupära. Viimaste kohta on teada nii sõnakuju kui ka selle tähendus – tõsi küll, mõlemad võivad olla aja jooksul vähemal või suuremal määral muutunud. Seevastu nimedest on teada vaid nende kuju, kuid tähendus, st nimepaneku motiiv jääb enamasti aegade hämarusse. Nii on ilmselt ka praeguse Tartu linna, Muinas-Eesti Ugandi maakonna põhjapoolse keskuse nimega.

Toomemäel kõrgunud linnust mainiti esimest korda ladinakeelses Henriku Liivimaa kroonikas *castrum Tharbatense* kujul 1211. aasta sündmuste käsitlemisel; sama toponüüm esineb ajaraamatus veel *Darbete*, *Tarbata*, *Tarbeta*, *Tarbete*, *Tharbata* või *Tharbete* kujul (HLK: 126, 160, 210, 222, 234, 242). Lisaks on ühel korral kohakäändes (*in* + akusatiiv) mainitud Tartu kihelkonda (*in provinciam Tharbitensem*; HLK: 128). Seega varieeruvad kirjapanekutes esitähed *d ~ t ~ th* ja järgsilbi vokaalid *a ~ e ~ i*. Algusklosiili märkimine kord *t-*, kord *th-*ga oli toonastele võõramaalastele tavapärase, kuid selle kirjutamine *d-*ga näikse olevat erandlik. Esimesest silbist kaugemal asuvate täishäälikute vahelduv kirjaviis pole samuti üllatav.

Teine väärtuslik allikas on XIII sajandi lõpus keskülemsaksa keeles kirjutatud Liivimaa vanem riimkroonika, milles Tartu linnuse nimi esineb kujul *Darbet ~ Darbete ~ Darbeten*, kusjuures tüvi ei varieeru (LVR: 30, 49, 51–52 jt), nt *Darbet ist úch vil genant* 'Tartut on teile tihti nimetatud' (LVR: 117). XIII sajandi ürikutes kasutatakse alates 1234. aastast üldiselt tüve *Tarbat* (nt LUB: 179, nr 140; Hildebrand 1887: 39, nr 20).

Alamsaksa keeles tarvitati Tartu nime *Tarbate ~ Tarbete* kujul; ajapikku lühenes see *Derpte*'ks. Viimasest laenati vn ДѢРПТ, mida kasutati ametlikult 1893. aastani. Alamsaksa nimi allus tavasõna *dörp* 'küla' mõjule, mille tulemusena kujunes nimekuju *Dörpt*. XVII sajandil moodustati alamsaksa keele eeskujul ülemsaksa *Dorpat* (Rätsep 1980). Viimast kasutavad sakslased praeguseni. Eestikeelses kirjasõnas esineb väikese algustähega kirjutatud *dörpt* juba 1589. aastal arst Sigismundus Awerbachi välja antud tunnistuses (Ehasalu jt 1997: 95). Lätlased laenasid meilt muistse nime *Tērbata*, neilt omakorda Salatsi liivlased kujul *Täärbot* (Kettunen 1938: 447).¹

¹ 1922. aastal on keeleteadlane ja ajaloolane Georg Friedrich von Sabler (1859–1935) esinenud Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul ettekandega „Miks on Dorpati nimeks läti keeles *Tērbata*” (Wiget 1923: 4). Paraku on selle sisu praegu teadmata.

Muinaseesti toponüümi jätkab *Tartu*. Seega on algselt kolmesilbilisest nimekujust keskmine silp hääbunud. Praegustel andmetel esines toponüüm trükisõnas esmakordselt 1648. aastal vaimulikust kirjamehe Johannes Gutsblaffi (srn 1657) tartu keele grammatika näitelausestes *Minna olle Darttun* 'mina olen Tartus', *minna läha Dartó* 'mina lähen Tartusse' jt (Gutsblaff 1998: 197). Tosin aastat hiljem ilmunud pastorist kirjamehe Heinrich Gösekeni (1612–1681) põhjaeesti keele käsiraamatust (1660) leiame väikese algustähega kirjutatult *tarto* ja *tarto mah* 'Tartumaa'. Siinkohal on nimetamisväärne ka XVIII sajandi alguse köster-koolmeistri Käsü Hansu nutulaulus korduv tartukeelne „Oh! ma waene Tardo liin” (1708).

Lisa Tartu nime uurimisloole enne Paul Aristet

Tartu nime etümoloogia üle on pead murtud aastasadu. Teadaolevalt pärineb esimene seletus Christian Kelchi (1657–1710) sulest XVII sajandi lõpust, täpsemini 1690. aastast. Kroonik pani koos pärimuslooga paberile mõtte, et toponüüm lähtub alamsaksa väljendist *dar bet*, mis tähendab Ivar Leimuse tõlkes 'seal kaugemal' (Kelch 2004: 57). Selline toponüümi määrsonaline päritolu pole muidugi tõenäoline. Teine seletuskatse XVIII sajandist pärineb väidetavalt ladinakeelse Henriku Liivimaa kroonika esimeselt saksa keelde tõlkijalt Johann Gottfried Arndtilt (1713–1767), kes avaldas selle 1740. aastal (vt lähemalt allpool).

Ka kolmandal seletuskatsel on üksnes historiograafiline väärtus, pakkudes huvi Tartu nime uurimise ajaloo jälgimisel. Kelchist peaaegu sajand hiljem kirjutas pastor, lokaalajaloolane ja literaat August Wilhelm Hupel (1737–1819) oma peateose täienduses Tartu kohta ajalooajakirjas avaldatud kõmri naturalisti ja literaadi Thomas Pennanti (1726–1798) reisikirjelduse annotatsioonile toetudes, et Šotimaal asuva Tarbati maakitsuse nimi tuleneb sõnadest *tarruing* 'tõmbama' (vrd ee *tarima*) ja *bata* 'paat', mis tähendab veesõiduki lohistamist mööda kuiva maad (Hupel 1780: 9; TSV: 253). Hupeli tekstist jääb ebaselgeks, kes on ühendanud Tartu ja Tarbati nime. Algallikaga tutvumisel ilmnes, et seda on teinud Hupel ise, kuna Pennant kajastas üksnes väidetavalt paljude inimeste arvamust Šotimaa nime kohta (Pennant 1774: 190).

Tartu eesti- ja saksakeelsete nimede päritolu selgitamisel on kõik teadaolevad ligi 30 nimeuurijat lähtunud eespool mainitud XIII sajandi nimekujudest. Kõige sagedamini tegeldi Tartu nime seletamisega XIX sajandil, kust praegustel andmetel on pärit peaaegu pooled sel teemal sõnavõtnute seisukohad; neist omakorda pea pooled on jaganud oma arvamust ajavahemikus 1848–1856. Ainult kolmandik nimeseletusi pärineb XX sajandist. Ägedam diskussioon sel teemal tekkis 1920. aastal Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul, kus ajendatuna parun C. v. Stackelbergi ja G. von Sableri ettekannetest võtsid sõna Leopold Meyer, Max Vasmer, Lauri Kettunen jt (MS: 111–112).

Aegade vältel on linnanime algühenduse seletamiseks pakutud mitmesuguseid lähtesõnu, mis on aga struktuuri või tähenduse poolest enamasti sobimatud. Üsna sageli on varasemad nimeuurijad seostanud kohanime algusosa jumaluse Taara nimega (ajalooliste etümoloogiate kohta vt EKNR: *sub* Tartu). Paraku ei sisalda see allikas kõigi uurijate seisukohti.

Mõningast lisa pakub arheoloog Andres Tvauri (2001: 238–239). Tema ülevaade sisaldab aga paari ebatäpsust. Esiteks ei viidanud ta fennougrist Paul Ariste osale Tartu nime päritolu uurimisel (tähelepanuta jäämise põhjusest vt lähemalt allpool). Teiseks kirjutab Tvauri, et helilooja ja keeleteadlane Karl August Hermann (1851–1909) pidas *Tarbatu* algvormiks *Taara padu*, mis tähendavat Taara orgu. Tegelikult kirjutab Hermann sõnaselgelt: „In Taara-abuda hätten wir die volle Urform des Namens Dorpat, Tarbato, Tartu” (Hermann 1899: 60), st tema arvates oli algkuju **Taara-abuda* (> **Taara-abida*) ’Taara-Hilfe [= Taara abi]’, mille ta oli tuletanud sm *apu* ’abi’ eeskujul Henriku kirjanekust *Tharapita* ja mida pidas partitiivi vormiks. Hermann lisas autorit mainimata, et hiljuti on uueks tuletusaluseks pakutud *Taara-padu* ’Taara org’ (vt allpool), mille õigsust ta ei kinnitanud ega lükanud ümber.

Sellise päritolu selgituse andis teadaolevalt keeleteadlane Karl Heinrich Leo Meyer (1830–1910) ühel 1898. aasta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul, märkides, et ka Kaasani keeleteadlane Nikolai Karl Adolf Anderson (1845–1905), kes omalt poolt oletas osist *pada* ’keedunõu; tamm (ehitis veevoolu tõkestamiseks; vrd sm *pato*)’, oli pidanud tema oletust põhjendatuks (Meyer 1899: 24). Tõenäoliselt lisas Hermann selle oletuse hiljem, koosolekul peetud ettekannet artiklilis vormides või isegi korrektuuri ajal, mistõttu ta ei kommenteerinud seda lähemalt.

Praegustel, mõneti ebakindlatel andmetel on enne 1767. aastat Tartu linna nime esimesena seostanud Taaraga (täpsemini Tharapitaga, mida toona ja hiljemgi tõlgendati kui ’Taara, avita’) eespool mainitud Arndt (vt Viires 1990; Sutrop 2002). Teade pärineb rahvaluule- ja keeleteadlase, Kadrina pastori Arnold Friedrich Johann Knüpfferi (1777–1843) kirjutisest, milles lisatakse tõenduseks saksa isikunimi *Gotthilf* tähenduses ’jumal, aita’ ja *p*-tähe õigsuse kinnituseks soome *apu* ’abi’ (Knüpffer 1836: 836). Paraku puudub nimetatud artiklis täpsem viide Arndtile. Ka Meyer (1899: 8) osutas talle üksnes Knüpfferi kaudu, uskudes, et sellest on juttu tehtud kroonika kommentaarides. Siinkirjutajal ei õnnestunud ka sealt asjaomast teavet leida. Tõlkija on Tartu nime puhul piirdunud allmärkusega, et Kelchi oletus (vt eespool) ei kehti ja *Tarbat* pärineb kindlasti „paganatelt”, st eestlastelt (LC: 94).

Arstist kirjamees Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850) on saksakeelsete „Eesti muistendite” (1840) sissejuhatuses teadmata allikast võetud saksa nimekuju *Tarapat* pidanud sarnaseks eesti toponüümiga *Tara paik*, s.o Taara paik (Faehlmann 1999: 37, 47). Selle idee kiitis heaks ka lauluisa Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882).

1872. aastal mõtiskles eesti päritolu Vastseliina arst Theodor Mühlenthal (1827–1890) Tartu nime teemal ja pakkus välja kaks varianti. Ehk on need hüpoteesid historiograafiliselt huvitavad ka tänapäeva lugejale. Mühlenthali arvates elanud praegusel Toomemäel kõuejumalus Taar ehk Tõri, kes oli oma nime saanud kõuemürina tekitamisest, vrd *mürisema*, *tõrisema* jt. Seetõttu kutsutud kõuekingast *Tõri pää*’ks ehk *Taara pää*’ks. Toponüümi edasine areng võis autori arvates olla järgmine: *Dörbt* ~ *Darbt* > *Dorpat* > *Tarpä* > *Tartä* > *Tarto*. Teisel juhul lähtus Mühlenthal meelevaldselt *Tharapita*’st, mille viimase osise tuletas sõnast *pütt* ja samastas Taara-püti Uku vakaga, seostades selle ühe rahvalaulu värssidega, vrd „Wello vöt püssä

pütü päältä, / Taba Taara waka päältä”² Püha anumad võidi hoida muistse Emajõe äärses tammehiies, mistõttu linnus saanud nimeks *Taara püti linn* (Mühlenthal 1872). Mõlemat mõttekäiku refereeris Kreutzwald põhjalikult oma kirjas folkloristist kolleegile Georg Julius Schulz-Bertramile (1808–1875) (Kreutzwald 1959: 309–312, 315; vt ka Eisen 1925: 53–56).

Näikse, et XIX sajandi ideed Tartu ja Taara omavahelise seostamise vallas jõudsid rahvusromantismi harjal Kreutzwaldi ja teiste agara tegutsemise tulemusel viimaks rahva sekka ning käibele tuli *Taaralinn* (< *Taara linn*). Selle täpsem kasutuselevõtu aeg vajaks eraldi uurimist. Siinkohal vaid paar põgusat sissevaadet. Juba 1860. aastal luuletas Mühlenthal: „Taarast Tartu nimi tõusis” (Viires 1990: 1415 järgi). Rikkalikult esindatud mõistatusetüübist „Lepp linna uulitsal, tamm Tartu raja pääl, juured kokku jooksevad, ladvad kokku langevad?” (nr 963), mis tähendab abielupaari, on Rapla kihelkonnas 1889. aastal talletatud harukordne algus „Lepp linna uulitsal, tamm Taaralinna rajal [---]” (A10d; EM). Selleski ilmneb pseudomütoloogia levik rahva sekka. Taara linna on mitu korda maininud kirjas oma sõbrale Jaan Kaelile (1864–1951) noor A. H. Tammsaare (1878–1940) 1898. aasta jaanipäeval, nt „Maal võib seda samma loodust näha, ehk see küll mitte Taara linna keskel ei ole, ja ta on palju värskem, õrnem, kui Thoome peal” (Mihkla 1959: 744). Vaadeldav nimi jõudis XX sajandi alguses korduvalt ilmutumiskohana ka väljaantavate raamatute tiitellehele (vt ka EKNR).

Paul Ariste seisukohad ja nende analüüs

Tartu nime päritolu selgitamisel peetakse seni kõige usutavamaks Tartu ülikooli õppejõu ja keeleteadlase Paul Ariste (1905–1990) hüpoteesi (Ariste 2010 [1961]). Selle kohaselt lähtub muinaseesti **Tarvato* üldsõnast *tarvas* ja kohanimeliitist *-tu*. Substantiiv märgib tänapäeva eesti kirjakeeles ürgveist (*Bos primigenius*), kuid muinasaja *tarvas* ei olevat tähistanud mitte seda veislaste liiki, vaid Euroopa piisonit ehk hilisema, kirjakeelse nimetusega pürga. Samale järeldusele oli Soome kohanimede *Tarvaala*, *Tarvasjoki*, *Tarvaspää* jt uurimisel jõudnud soome etnoloog Kustaa Vilkuna (1939).

Paleozooloog Lembi Lõugase (2002: 8–12) andmeil asustasid tarvad Eesti ala pärast viimast jääaega, kui kliima hakkas soojenema. Nende viimati leitud luujäänused pärinevad küll neoliitikumi lõpust, kuigi tõenäoliselt elasid tarvad siin kauemgi. Seevastu Euroopa piison ilmus Eesti lõunapoolsetesse metsadesse märgatavalt hiljem, aastate 100–1100 vahelisel ajal, mil siin valitses pehmem mereline kliima.³

² Need rahvalaulvärsid pärinevad tüübist „Pöder põllalt – müügiks müüiril” või „Oravad oksalt – müügiks müüiril”. Huvipakkuva koha on eri kogujad talletanud üksnes *taari vaka* ~ *taarivaka* kujul (SL: 347). Juba 1827. aastal tuletas kirjamees Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1756–1842) *Tharapita* sõnadest *taar* ja *pütt*, seostades nõu saarlaste Bacchuse kultusega (Viires 1990: 1412).

³ Viimane tarvas tapeti Leedus 1627. aastal ja looduses vabalt elanud Euroopa piison Poolas 1921. aastal (LE: 404–406).

Nimetatud loomaliigi nimetuse andmine Tartu linnusele sobib ka selle tekke ajaga: arheoloogia andmetel rajati muinaslinnus VIII sajandil (Tvauri 2001: 245).

Ariste (1981: 21–22) pidas eesti-soome loomanimetust substraatsõnaks, mis on kujul **tarwas* laenatud indoeuroopa, täpsemini iraani ehk *satəm*-keelsetest murretest. Läänemeresoome lekseemil, mis on tänini säilinud mitmesuguste mäletsejaliste nimetustena, pole vasteid ülejäänud soome-ugri keeltes. Kui lugu on nõnda, siis on ilmne, et sõna võeti kasutusele tarva tähenduses, kuid selle veislase Eesti alalt väis-tumise tõttu kanti nimetus üle piisonile. Loomaliigi kadumisega ähmastus lekseemi tähendus ning see hakkas märkima erisuguseid veislasi ja hirvulasi.

Teised uurijad on lähtunud läänemeresoome sõna balti päritolust, vrd leedu *taūras* 'piison; tarvas; härg' ja preisi *tauris* 'piison' (EES: 517), ent Ariste rõhutas, et balti laenu oletamisel on raske põhjendada häälikumuutust **ur* > *rv*. Apellatiiv kajas-tub eesti (*Tarvasjõgi*, *Tarvastu* jt), läti (*Taurene*, *Taurkalne*, *Taurupe*), leedu (*Taurage*) ja preisi (*Tauro*) toponüümias (LiEW: 1067; Karulis 2001: 1013).⁴ Siinkohal võib lisada, et pole selge, kas sõna laenati indoeuroopa keeltesse semi keeltest (vrd aramea *tōr*, heebrea *sōr* < **tauru*) või oli laenusuund vastupidine või võeti lekseem üle kumbagi keelkonda kolmandast allikast (vrd EWD: 749; GEW: 861; Karulis 2001; LaEW: 650).

Ariste esitatud Tartu nimehüpoteesi nõrgaks kohaks luges Rätsep (1980) vane-mates kirjapanekutes *b-* või *p-*hääliku olemasolu, mida teadupoolest ei esine teistes *tarvas*-sõnast tekkinud toponüümide varajastes kirjapanekutes, vrd 1226 *Tarwanpe* 'Rakverē', 1234 *Tarwast*, 1414 *Tarvest* 'Tarvastu' (EKNR: 538, 657). See pole üldi-selt omane ka teistele, algselt konsonantühendit *rv* sisaldavatele nimedele, nt 1241 *Hyruelæ* 'Hirla' ning 1241 *Hirweden*, 1374 *Hirwen*, 1490 *Hirweden*, 1693 *Hirwekylla* 'Iru' (EKNR: 96, 118).

Keeleteadlane Paul Alvre (1921–2008) jättis mingil põhjusel oma kirjutises Aris-tele viitamata, millest omakorda sugenes ebatäpsus Tvauri monograafias. Alvre püüdis käsitletavat seisukohta kaitsta väitega, et keeles on vaheldus *rv* : *rb* olemas ja lähtesõna võis käänduda ka kujul *tarvas* : *tarba* nagu *varvas* : *varba* (Alvre 1985: 97). See pole siiski kuigi tõenäoline, sest laenuallikas pole sulghäälikut sedastatud ega eesti keeles genitiivivormi *tarba* registreeritud. Ka samalähtelise soome külanime *Tarvainen* puhul näitena toodud isikunimi 1402 *Paual Tarwaynen* (SPK) ei kinnita seda oletust.

Soome keeleteadlane Lauri Kettunen (1885–1963) eeldas, et n-õ ebareeglipäras-t *b-*ga tähistamist esineb muudelgi juhtudel, nagu nt 1637 *Hirbla* praeguse *Hirvla* ase-mel ning sks *Gross-* ja *Klein-Irben* liivikeelsete *Iira* ja *Ire* vastetena (Kettunen 1955: 71, 253). Siinkohal pole liivi näited küll eriti veenvad, sest varastes kirjapanekutes esineb neis *v* või *w*, vrd 1290 *Yrva* (lv *īra joug* 'Iira jõgi'), 1387 *Irva*, *Irvam* (Posti 1942: 267). Ent ootuspärase *v* ~ *w* lausa mõistatuslikku asendamist *b-*ga täheldas samuti kohanimeuurija Valdek Pall (1927–2013) paaris Põhja-Tartumaa toponüü-

⁴ Läti murretes on *taurs* tarva või mõne muu mäletsejalise tähenduses hääbunud; kirjakeelne sõna on suhteliselt hiline. Selle sõna tuletised on *taure* 'puust karikas; jahisarv; karjasepasun', *taurinis* 'liblikas [nimetatud pikkade tundlate tõttu]; toru' ja *tauriņš* 'liblikas' ja *taurs* 'tugev' (ME IV: 139–140; Karulis 2001: 1012–1013).

mis, nagu *Kivijärve* (1406 *Kyppeyerwe ~ Kipeierfe* jt) ja *Nava* (1592 *Napaus*, 1601 *Napas* jt) (Pall 1969: 72–73, 155–156; 1977: 25). Esitatud näited leevendavad oluliselt etteheidet hääliku ja kirja pildi mittevastavuse kohta Tartu nime käsitlemisel. Klusiili kirjutamine *v*-hääliku asemel vajaks põhjalikumat uurimist, eriti XIII–XIV sajandi üleskirjutused.

Just Ariste (2010 [1965]: 492) oletas, et peale millegi puudumist väljendava *tu*-omadussõnaliite ja *tud*-lõpulise umbisikulise tegumoe kesksõna *tu*-tuletise eksisteeris veel omadussõnasufiks *-tu* (< **-tto* < **-ttai*), mis märgib kas kellegi või millegi iseloomulikku olemasolu või lausa selle ohtrust (vt ka EKNR: 679–680). Seega tähendab uuritav kohanimi Ariste tõlgenduse järgi pürgide elupaika (vrd *Kobratu* Tartu lähedal sõnast *kobras*).

Nimetatud seisukohta toetas ka Pall (1977: 100–101), rõhutades, et „sellise tähenduse eeldamine *tu*-sufiksil hõlbustaks mitmete muudegi kohanimede [kui *Puiatu*] tõlgitsemist, näit. *Põuatu*, *Pühatu* jne”. Ainsaks vastuväiteks pidas uurija seda, et eesti keeles ei tuletata *tu*-liitega apellatiive, kuid ta leidis mõned tuletised soome keelest, nt *pyhättö* 'pühamu' jt. Tingivas kõneviisis *hõlbustuks* abil lähenes probleemile ka kohanimeuurija Marja Kallasmaa (vt 2010: 59).

Kõnesolev liide võis eralduda karitiivsest *tu*-liitest ja abstraheruda mõne sõna, nt *lõputu*, *ilmatu*, *maailmatu*, *ääretu* vms eeskujul, kusjuures *lõputu* tähistas esialgu ainult ilma lõputa (otsata) objekti, kuid sellest kujunesid mõiste sekundaarsed tähendused 'lõpmatu' ja 'hiigelsuur'. Kõnekeelne ja murdeline adverb *ilmatuma* sisaldab küll põhjaeesti karitiivsufiksile iseloomulikku käändelõppu, kuid see võib olla teise, sest adjektiivina nn kivistunud vormina ta ei käändu, nt *ilmatuma pahandused*, *obuseid ilmatuma parv* (EKSS: 587; EMS: 952).

Lugedes hiljem keele- ja kirjandusteadlase Eduard Roosi (1903–1979) ettekande lühikest kokkuvõtet, võib järeldada, et ta eitas lähtesõna *tarvas* sobilikkust Tartu nime puhul (vt Raud 1975: 127). 17. novembril 1974 käsitles ta Emakeele Seltsi koosolekul peetud ettekandes seniseid Tartu nime etümoloogiseerimiskatseid ja seostas toponüümi üldsõnaga *tarbetu* 'mittevajalik', nagu seda oli juba sajand varem teinud Heinrich Neus. Ühenduses sama apellatiiviga mainis Roos ürikust leitud isikunime *Tarueto* (< *Tarveto ~ Tarbeto*), kuid ei seostanud seda uuritava kohanimega. Pole teada, kas Roosile oli tuttav eespool viidatud Kettuneni monograafia, mille allmärguses on juttu, et *tarbetu* oleks lähtesõnana häälikuliselt laimatu, kuid tõsisel raskusi kohanimiga ühendamisel valmistab semantika (Kettunen 1955: 254–255).

Ettekandejärgse diskussiooni ajal kaitses Ariste oma seletusvarianti, pidades vajalikuks arvestada, et **Tarvato* laenati alamsaksa keelde läti keelse *Tērbata* vahendusel. Õigesti juhtis ta tähelepanu rohkusega seotud karitiivsele **to*-sufiksile, mis tema arvates esineb ka teistes toponüümides, nagu *Puiato*, *Pühato* ja *Vaiato*. Eesti nime läti keelde laenamise käigu paikapidavuse kontrollimine vajaks koostööd läti ja saksa lingvistidega. Ehk on seda küsimust varem ka kusagil käsitletud, kuid siinkirjutajal pole kahjuks selle kohta teavet.

Küsitavusele vaatamata on Tartu nime tuletamisel võimalik tugineda *tarvas*-sõnale, kuid kahtlemata ei välista see mõnd alternatiivset etümoloogiat.

Linnuse nimi rajaja järgi?

Tartu nimest ajaleheartikli koostamise ajal jäi siinkirjutaja pilk korduvalt peatuma Eesti kohanimearaamatu märksõnal *Taritu* (vt Ernits 2020). Selle Saaremaa küla nime on Kettunen (1955: 252, 255) küsimärgiliselt seostanud isikunimega *Tarvitu* (< *Tarvitu* või **Tarbitu*) ja toonud võrdluseks tegusõna *tarvima* 'tarvitama, kasutama'. Kallasmaa oletas, et külanimi lähtub talu nimest, mis võis tekkida talupoja lisanimest (Kallasmaa 1996: 419; EKNR: 655). Uuriija lisas, et konsonandi *v* kadu vokaali *i* ees on Saaremaale omane ja *-tu* on isikunimeliide, mis võib kujutada endast impersonaali partitsiibi sufiksit (Kallasmaa 2010: 21, 59).

Soomes asub Tarttila küla (1390 *Laurens aff Thartila*), mille nime päritolu on üritanud uut moodi seletada Timo Alanen 2003. aastal (vt SPK). Tema arvates on toponüüm ajapikku lühenenud ning seda saab ühendada kas apellatiiviga *tarvas*, sellest tuletatud isikunimega *Tarvos* või partitsiibikujulise isikunimega **Tarvittu* ~ **Tarvattu* ~ **Tarvottu*.

Tartu nime kõrvutamine külanimega *Taritu* võib tulla kõne alla, kuigi järgsilbi *i* esines erinevalt teistest toponüümikujudest varem vaid ühes kirjapanekus (*in provinciam Tharbitensem*). Ent sellega ei tarvitse uuring piirduda. Kettunen (1955: 255) mainis Tartu puhul oletatavat isikunime **Tarbetu*, kuid semantilisel põhjusel ei üritanud seda seostada toponüümiga. Selline inimese nimi ei saakski sobida, sest vaevalt pannakse lapsele nimeks *Tarbetu* 'mittevajalik', kui see on aga hiljem sünenud hüüdnimi, siis ei saa negatiivse sisuga nime seostada linnusega. Roosile (1976: 124) oli tuntud eesti isikunimi *Tarueto*, kuid Tartu päritolu selgitamisel ta millegipärast sellest ei lähtunud. Muide, ürikuks on tegu lisanimega, vrd 1551 *Jurgen Tarueto* (TT: 151).

Mida võis isikunimi **Tarvito* ~ **Tarvõto* tähendada? Siin tuleks silmas pidada kaht võimalust. Esimesel juhul oleks tegu, nagu eespool käsitletust ilmneb, impersonaali partitsiibiga verbist *tarvima* ja väljendaks lapsele pandud nime korral ema-isa soovi, et nende võsuke kasvaks vajalikuks inimeseks, vrd näiteks *Lembitu* 'armastatu' (hiljem *Lemmitu*). Hüüdnime puhul võiks nimi kajastada inimese varem sooritatud tegusid. Teisel juhul oleks tegu substantiivitüvele liidetud *tu*-sufiksiga Ariste oletatud funktsioonis, mispuhul see nimi kirjeldaks väga tarvilikku isikut. Olgu asjalugu nii või teisiti, kuid sellist positiivse laenguga nime võis kanda Tartu linnuse rajaja. Tvauri (2001: 246) andmetel oligi Tarbatu esialgu ühe pealikkonna võimukeskus, mis peale linnuse hõlmas veel lähedal paiknevat asulat, kusjuures keskuse elanikkond koosnes spetsialiseerunud valitsejatest, sõjalisest kaaskonnast ja käsitöölisest.

Kui võtta aluseks Ariste idee, tuleks lahendada *b ~ p* ja *v* küsimus. On selge, et isikunime *Tarvito* ei saa kõrvutada sõnadega ee *tarbetu* ja sm *tarpeeton*, sest need tuletuvad **ek*-sufiksiga substantiivist, mille genitiiv on tugevas astmes. Siin saab oletada kunagist substantiivitüve **tarpi* : **tarþi* ~ **tarþō* (> *tarv-*), vrd haruldane *tarv* : *tarve* 'tarve', *tarvi korral*, *tarvil* ning Eesti idaosast saarteni ulatuv *tarvi* (*pärast*) 'tarbe (*pärast*)' (Wiedemann 1973: 1122; EKM III: 1217; VMS: 490), eeldades, et *tarv* tuleb varasemast kujust **tarb*, mis pärineb algermaani keelest, kus esines ühend *rb*, vrd **þarbæ* 'vajadus, hädavajadus; puudus' (GW). Keerulisem on otsustada tuletiste

alustüvevormi üle, sest selles võib esineda hiline muutus, vrd siiski *tarvitu* : *tarvitu* 'tarbetu' (Wiedemann 1973: 1123).

Sõltumata sellest, kas Tartu nime lähtesõna on deverbaalne või denominaalne, oli XIII sajandil häälik β usutavasti säilinud ja seda tähistati mitmeti (vt Kask 1972: 29–30). Liiasi esinebki tartu keeles *b*-line sõnakuju *tarbis* 'vajalik; hädavajalik' (Hupel 1780: 280). Seega oleks Tartu linnuse esialgseks nimekujuks **Tarßötto*, mis kajastab samakõlalist isikunime tähenduses 'tarvilik'. Genitiivne *tarve* (< **tarvön*) võimaldab rekonstrueerida teise silbi * \ddot{o} . Häälik oli võõramaalastest vallutajatele tundmata, mistõttu seda tähistati mitut moodi.

Ekskursus rahvalaulumaile

Nüüd tuleb jutuks uuritava toponüümi võimalik seos rahvalauludega. Neus (1852) tsiteeris Tartu nime käsitlemisel üht rahvalaulu, mille oli leidnud literaadi ja estofiili Christian Hieronymus Justus Schlegeli (1767–1845) ülimahuka Venemaa-reisikirja veergudelt. Lauluread oli ta talletanud oma naisevenna, Simuna pastori Heinrich Johann Pauckeri (1759–1819) pojalt Heinrich Wilhelm Christoph Pauckerilt (1797–1833). Laulu algussõnad on järgmised: „Püüdsin minna Pürjetuie / Tahtsin minna Tarwetnie [p.o Tarwetuie⁵] / Wastas on Pürja issand / Wastas on Pürja emmand / Wastas Pürja nored errad” (Schlegel 1830: 129, tõlge lk 131). Schlegel ei vahendanud tõlkimisel pärisnimesid, vaid väljendus umbkaudselt. Neus (1852: 904) üritas eesti apellatiivide põhjal tõlkida kohanimed saksa keelde kujul *Sonderstrebnitz* 'Eriline Püüdlemiskoht', *Sondermangel* 'Eriline Puudusekoht', *Strebnitz Herr* 'härra Strebnitz' jne, kusjuures *Strebnitz* esinebki sakslastel perekonnanimena, vrd sks *streben* 'püüdlema, pürgima'. Samale laulule viitas Neusi kirjutise põhjal ka Leo Meyer (1899: 13–14).

Luuletaja ja keeleteadlane Mihkel Veske seostas Tartu nime rahvalaulus esineva nimega *Tarretu*, vrd „Mai oli Tõrma neitsikene, / tantsis Tarretu mäella” (Veske 1876: 83), pidades *e*-vokaali elisiooni täiesti võimalikuks (*Tarretu* > *Tartu*).⁶ Nii Neusi kui ka Veske esile toodud rahvalaulualgusi on Emakeele Seltsi koosolekul pikemas Taaraga seotud toponüümide ettekandes maininud folklorist Matthias Johann Eisen (VAE: 13; TNT). *Tarretu*'st pole vaikides mööda läinud ka Kettunen (1955: 254). Schlegeli ja Veske kohanimedid on otstarbekas käsitleda koos.

Schlegeli talletatud rahvalaulus areneb tegevus *pürj*-sõna sisaldavate värssidega (1, 3–4), seevastu *tarv*-sõna esineb vaid esimese värsi ideed kordavalt tugevdavas paralleelvärsis. Kirjandusteadlase Arne Merilai (1996: 19) arvates kujutab eesti

⁵ Ilmselt on trükiladuja *u* kogemata tagurpidi asetanud (vrd *Pürjetuie*) või oli see käsikirjas ebaselgesti või ebatäpselt märgitud.

⁶ Laulu üleskirjutuse kohaks on ERAB-is küsimärgiliselt märgitud Viljandimaa (vt EKM ERA, Veske 1, 493/6 (239)). Veske sõnutsi on kõnealune laul pärit siiski Lääne-Virumaal Kulina mõisa Roela külas elanud Mari Tånava suust. Sama laulu on temalt üles kirjutatud 1879. aastal ka J. M. Sommer (EKM ERA, EKMS 4° 1, 540/5 (4b)).

rahvalauludele omane parallelism endast peamist poetilist printsiipi, mille abil viidatakse pigem sündmuste samaaegsusele kui nende ajalisele järgnevusele.

Näikse, et Neus on toponüümide tõlkimisel ja tõlgendamisel lähtunud apellaatiivide *pürg-* ja *tarv-*tüvelistest sõnadest *pürge* ~ *pürje* 'kiire; püüdlik' ja *tarv* ~ *tarve* '(häda)vajadus, tarve' (Wiedemann 1973: 910, 1122). Praegustel andmetel pole mujalt nende kohanimede illatiivseid vorme teada. Ometi on nimed ühel või teisel kujul rahvalauludes säilinud, peaaesjalikult laulutüübi „Mehetapja” versioonides. Üheks selliseks näiteks ongi Veske talletatu, kuid see pole kaugeltki ainus. Variantide rohkus kinnitab, et rahvalaulikute mälus oli nimekuju üht- või teistpidi moondu. Selle kohta on ohtralt näiteid Põhja-Eesti, eriti Virumaa lauluvariantides.

Huvipakkuv toponüüm esineb „Mehetapjas” soome folkloristi Antti Aarne (1922: 17, 34) andmetel tosinal erineval kujul: *Tarreta*, *Tarretu* ~ *Taretu*, *Tarveta*; *Tarmaku*, *Tarmatu*, *Tarmaste*, *Tarmastu*, *Tarvastu*; *Tormastu*; *Tõrmandu*, *Tõrmastu*, *Tõrmatse* ja *Tõrmatu*. Nendele võib veel lisada *Tarma* ja *Tarva* (vt näiteid allpool) ning *Tõrvaku*, *Tärmandu* jt. *Tarretu* on tuntud ka teist tüüpi laulus, vrd „Ann oli aki neitsikene, / Tantsis Tarretu mäela” (EKM ERA, H, Asper 45 (71) < Laiuse khk, Laiuse v, Sootaga k – H. Asper (koguja) & Mihkel Ostrow (ümberkirjutaja) (1887); EKM ERA, H IV 3, 670 (18) < Pilstvere khk, Kõo k – Jaan Bock < Madli Waltmann (1889)). Kettunen (1955: 254) meenutas, et ta oli kunagi Kodaveres märkinud üles laulu, mis algas sõnadega „Tantsib Tarretu mäela”, kusjuures kohanimi olnud eakale laulikule täiesti tundmata.

Leidub rahvalaule, mis sisaldavad peale *tarm-* ~ *tarv-*tüvelise kohanime samaaegselt ka *pürj-*tüvelist sõna, nt „Püüsin mennä Pürjendisse, / Tahin Tarma moisinasse; Püüdsin minna Pürjendisse / Tahtsin Tarva mõisa'asse” või „Püüsin mennä Pürjēesse / Ja tahtsin mennä Tarma'asse” (EKM ERA, H II 51, 683 (6) < Kuusalu khk, Kolga r – Madis Odenberg < Eewa Rooben-Reinberg (1894); EKM ERA, H II 34, 480/1 (55) < Kuusalu khk, Kolga v, Pedaspe k – Hans Lohk < Kadri Wiikström, 62 a (1892); EKM ERA, EÜS II 497/8 (4) < Simititsa < Kuusalu khk, Kolga v – P. Penna & K. Luud < Marie Esken, 55 1/2 a (1905)). Nende värsside sarnasus (sh *püüdsin / tahtsin*) Schlegeli ainesega on ilmne. Võimalik, et „Mehetapjas” esinev mõrtsukast Maie abikaasa nimi *Jüri* ~ *Jürg* pole samuti juhuslik, vaid heiastab kaugemat minevikku (*Jüri* < *Jürg* < *pürg*), nt „Mai oli torma neitsikäne, / Jürg oli torma poisikane, / Tantsis tarmaste määllä” (EKM ERA, AES, MT 141, 26a/26b < Kuusalu khk, Kolga v, Virve k – Linda Pärt < Anna Liimann, 79 a (1923)).

Osa vaadeldavaid kohanimesisid sisaldab tuntud topoformante *-ndi*, *-ndu*, *-ste* ja *-tu*, vrd *Viljandi*, *Võhandu* jt. See on iseenesest huvitav, kuidas rahvalauliku teadvuses aja jooksul ähmastunud nimedest osati liidete abil tekitada uusi. Aarne (1922: 16) seostas *Torma* ~ *Tõrma* Tartumaaga ja *Tarvastu* Viljandimaaga, mis on kahtlemata rohkem kui küsitav. Rahvalauleuurija Herbert Tampere (1909–1975) ühendas Kuusalu rahvalaulude *Tarmaste* ja *Tarmastu* Tarvanpää linnamäega Rakvere kohal ning *Torma* Tõrma külaga Rakvere kandis, kuid *Tormaste* ~ *Tormastu* puhul jättis nende seose teiste mainitud toponüümidega lahtiseks (VK: 394). Siinkohal tekib küsimus, kuidas on võinud kahest kohanimest tekkida niivõrd ohtrasti teisendeid. Ilmselt ei tähista need konkreetseid Eesti paiku, ammu siis veel Tartut, nagu arvas Veske.

Võiks oletada, et nimed on moonutatult üle võetud „Mehetapjasse” mingist ürgsemast laulust. Maie laulu peetakse suhteliselt hiliseks, sest „ballaad väljendab uusajale omast lineaarset aega, võib põhimõtteliselt osutada vaimsele murrangule, mis toimus siis, kui euroopalik ballaad hiliskeskajal tungis eesti väga vanasse, animistlikku, mitteballaadipärasesse rahvaluulesse, mis oli muuseas juba Homerose aegadel selgelt välja kujunenud” (Merilai 1996: 15–16). Schlegeli variandi algus pole ühenduses „Mehetapjaga”, vaid mingi kosjalauluga, kuid pole sugugi kindel, et see sinna algselt kuulus.

Lisaks Neusi ideele, mis on üsna usutav, saab *Tarvetu* ühendada ka sõnaga *tarvas*, nagu see ilmnes juba mitmes nimevariandis. Mida aga tähendab *Pürjetu*? Ehk tuleks lähtuda sõnast *pürg*, mis võeti Euroopa piisoni tähistamiseks teaduskeelde murretest, vrd *pürg* : *pürje* 'pull' (Wiedemann 1973: 910) ja 'pühapäeval sündinud härg' (VMS: 295). Kas sõna tähistas alguses tavalist veislasi (Euroopa piisonit) või püha looma, ei tea. Igatahes oleks *Tarvetu* koht, kus elas *tarvaid*, ja *Pürjetu* paik, mida asustasid samuti mingid veislased. Ükskõik kummast seisukohast lähtudes tundub usutavamana, et rahvalaulude *Tarvetu* tähistas pigem müütilist maailma. Rahvalaulu uurimine näitas, et vaadeldavad värsid toetavad ühel või teisel määral mõlemat Tartu nime tekkehüpoteesi, kuid pigem siiski Ariste oma.

Kokkuvõtteks

Artikli eesmärk oli 1) kajastada ja täiendada Tartu nime (lad *Tharbatu*, sks *Dorpat*) päritolu uurimislugu, 2) leida lisapõhjendusi varasematele etümoloogiatele, 3) pakkuda välja konkureeriv tekkehüpotees ning 4) vaadelda võimalikke seoseid rahvaluulest tuntud nimedega. Juhiti tähelepanu Hupeli – tõi küll – tagasihoidlikule osale Tartu nime algupära seletamisel, kirjeldati lähemalt seni kõige usutavamaks peetavat Ariste hüpoteesi, mille kohaselt toponüüm **Tarvatto* on tekkinud üldsõnast *tarvas* ja tähendaks nende asupaika, ning esitati lisapõhjendusi vastuväidetele, mis on seni vähendanud mõne nimekuju paikapidavuse tõenäosust.

Konkureeriv hüpotees heidab otsustavalt kõrvale Neusi ja Roosi seisukoha, et *Tharbatu* tähendab midagi mittevajalikku ehk tarbetut; nimi rõhutab hoopis vastu-pidist. Toponüüm võib seostuda Tartu linnuse oletatava rajaja nimega *Tarvetu* (< **Tarβötto*). Artikli lõpuosas vaadeldi veel kord XIX sajandil talletatud rahvalaule, milles sisalduvad kohanimed *Tarvetu*, *Tarretu* jt. Neil on Tartu nimega sama päritolu. *Tharbatu*–*Tartu* ajatelg on dokumenteeritult vanem kui 800 aastat, kuid see võib olla märksa pikemgi. Kauge mineviku kajana oleks toponüümi päritolu üheselt põhjendada väga keeruline.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

- AES – Akadeemilise Emakeele Seltsi kogu
 EKmS – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu
 EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu
 H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

VEEBIVARAD

- EM** = Eesti mõistatused. <http://www.folklore.ee/moistatused>
ERAB = Eesti regilaulude andmebaas. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>
GW = Gerhard Köbler 2014. Germanisches Wörterbuch. 5. tr. <https://www.koeblergerhard.de/germwbbhinw.html> (3. IV 2021).

KIRJANDUS

- Aarne, Antti 1922.** Das estnisch-ingermanländische Maie-Lied. Eine vergleichende Untersuchung. (FF Communications 1347.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Alvre, Paul 1985.** Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (III). – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 32–36; nr 2, lk 96–105.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 2010 [1961].** Natuke tarvast. – P. Ariste, Sõnalaenuõbu. (Eesti mõttelugu 93.) Koost Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa, lk 484–487, 542.
- Ariste, Paul 2010 [1965].** *Vadja* kohanimedes. – P. Ariste, Sõnalaenuõbu. (Eesti mõttelugu 93.) Koost Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa, lk 488–501, 542–544.
- EES** = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Eisen, Matthias Johann 1925.** Kreutzwald ja keelekõsimus (Bertramile saadetud kirjade valgustusel). – Eesti Keel, nr 3–4, lk 49–56.
- EKM III** = Andrus Saareste. Eesti keele mõistelise sõnaraamatu indeks. Index du dictionnaire analogique de la langue estonienne. Uppsala: Finsk-ugriska institutionen, 1979.
- EKNR** = Eesti kohanimeraamat. Koost Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko FASTER, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. Kd 1 (A–J). „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.

- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. Kd 1, v 5 (*ihes-jaagup*). Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997.
- Ernits, Enn 2020**. Tartu nimest ja selle tulemisest. – Tartu Postimees 6. XI, lk 10.
- EWD** = Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 18. tr. Übertöötanud Walther Mitzka. Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1960.
- Faehmann, Friedrich Robert 1999**. Teosed. Kd 1. Koost Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- GEW** = Hjalmar Frisk, Griechisches etymologisches Wörterbuch. Kd 2. 3., übertöötatud trükk. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 2016.
- Gutslaff, Johannes 1998**. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tlk ja koost Marju Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Göseken 1660** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau, Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikool, 2010.
- Hermann, [Karl] August 1899**. Ueber altestnische Ortsnamen. – Trudy desjatogo arheologičeskogo s'ezda v Rige: 1896. Kd 2. Riga, lk 55–63. [Труды десятого археологического съезда в Риге: 1896. Т. 2. Рига.]
- Hildebrand, Hermann 1887**. Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vatikanischen Archiv. Riga: J. Deubner.
- HLK** = Henrici Chronicon Livoniae. Henriku Liivimaa kroonika. Tlk Richard Kleis. Toim ja komm Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Hupel, August Wilhelm 1777**. Nachtrag zum ersten Band, enthaltend Ergänzungen, Zusätze und Berichtigungen. – A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Kd 2. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, lk 1–84.
- Hupel, August Wilhelm 1780**. Ehstnische Sprachlehre für Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Kallasmaa, Marja 1996**. Saaremaa kohanimed. Kd 1. [Tallinn:] Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2010**. Saaremaa kohanimed. Kd 2. [Tallinn:] Eesti Keele Instituut.
- Karulis, Konstantīns 2001**. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. [Rīga:] Avots.
- Kask, Arnold 1972**. Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu. Kd 1. 2. trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kelch, Christian 2004**. Liivimaa ajalugu. Tlk Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Kettunen, Lauri 1938**. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kettunen, Lauri 1955**. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia B 901.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Knüpfner, Arnold 1836**. Ueber die Esthnische Gottheit Thorapitha oder Tharapita. – Das Inland. Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur, nr 51, lk 833–843.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1959**. Kirjavahetus. Kd 4. Kirjad G. Schulz-Bertramile ja teistele 1859–1874. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- LaEW** = Alois Walde, Johann Baptist Hofmann, Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Kd 2. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 1982.
- LE** = Loomade elu. Kd 7. Imetajad. Toim Linda Poots. Tallinn: Valgus, 1987.

- LC** = Der Liefländischen Chronik. Kd 1. Saksa keelde tlk Johann Gottfried Arndt. Halle im Magdeburg: Joh. Justinus Gebauer, 1747.
- LiEW** = Ernst Fraenkel, Litausches etymologisches Wörterbuch. Kd 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1965.
- LUB** = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Kd 1. Toim Friedrich Georg von Bunge. Reval: Kluge und Ström, 1853.
- LVR** = Liivimaa vanem riimkroonika. Tlk ja komm Urmas Eelmäe. Teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Argo, 2003.
- Lõugas, Lembi 2002.** Karvasest mammutist ameerika naaritsani ehk Eesti loomastiku arengulugu. – Eesti Loodus, nr 9, lk 6–13.
- ME** = K. Milenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Kd 4. Toim J. Endzelins. Rīgā: Izdevusi izglītības ministrija, 1932.
- Merilai, Arne 1996.** Eesti ballaadi ajamudelid. – Kirjandusteadus. Mõte ja ulm, rakendus ja uurimus. Koost Luule Epner, A. Merilai. (Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli toimetised 1.) [Tartu:] Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 13–28.
- Meyer, Leo 1899.** Zu den Versuchen einer etymologischen Erklärung des Namens *Dorpat*. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1898. Jurjew (Dorpat), lk 1–27.
- Mihkla, Karl 1959.** A. H. Tammsaare kirjad Jaan Kaelile. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 738–747.
- MS** = 760. Monatssitzung am 4. Februar 1920. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1920. Dorpat, 1921, lk 110–113.
- [Mühlenthal, Theodor] 1872.** Zur Etymologie des Namen *Dorpat*, estn. *Tarto*, russ. *Jurjew*. – Dörptsche Zeitung 17. XI, nr 267, lk 1–2.
- N[eus,] H[einrich] 1852.** Zur Erklärung des Stadtnamens *Dorpat*. – Das Inland, nr 48, lk 885–890; nr 49, lk 904–910; nr 50, lk 926–933; nr 51, lk 946–949.
- Pall, Valdek 1969.** Põhja-Tartumaa kohanimed. Kd 1. Toim Madis Norvik. Tallinn: Valgus.
- Pall, Valdek 1977.** Põhja-Tartumaa kohanimed. Kd 2. Toim Madis Norvik. Tallinn: Valgus.
- Pennant, Thomas 1774.** A Tour in Scotland and Voyage to the Hebrides. MDCCLXXII. Chester: John Monk.
- Posti, Lauri 1942.** Grundzüge der livischen Lautgeschichte. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 75.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Raud, Piret 1975.** Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 126–127.
- Roos, Eduard 1976.** Eesti muistsed liitvälised ja tuletuslikud isikunimed. – Keel, mida me uurime. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus, lk 120–130.
- Rätsep, Huno 1980.** Tartu nime päritolust. – Edasi 30. V, lk 4.
- [Schlegel, Christian Hieronymus Justus] 1830.** Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815. Meiningen: Friedrich Keyßner.
- SL** = Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Rāpinä ja Vastseliina lauludega. Kd 1. Välja andnud Jakob Hurt. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104.) Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1904.
- SPK** = Suomalainen paikannimikirja. Peatoim Sirkka Paikkala. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146.) Helsinki: Karttakeskus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2007.
- Sutrop, Urmas 2002.** Taarapita – saarlaste suur jumal. – Mäetagused, nr 16, lk 7–38.

- TNT** = Tartu nime tekkimisest. Emakeele Seltsi koosolek, 24. veebr. – Postimees 26. II 1924, lk 2.
- TSV** = A Tour in Scotland and Voyage to the Hebrides, 1772. Chester: John Monk, 1774 [---]. – Historisches Journal von Mitgliedern des Königlichen Historischen Instituts zu Göttingen. Kd 5. Toim Johann Christoph Gatterer. Göttingen: Witwe Bandenhoek, 1775, lk 244–264.
- TT** = Tallinna turberaamat 1515–1626. Das Revaler Geleitsbuch 1515–1626. I osa. Tekst. (Tallinna linnarhiivi väljaanded 9.) Toim Nikolai Essen, Paul Johansen. Tallinn, 1939.
- Tvauri, Andres 2001**. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. (Muinasaja teadus 10.) Tartu–Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- VAE** = Väljavõtteid Akadeemilise Emakeele Seltsi protokollidest 1924–1925. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat 5 (1924–1925). Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1926, lk 12–32.
- Viies, Ants 1990**. Taara avita! – Looming, nr 10, lk 1410–1421.
- Vilkuna, Kustaa 1939**. Muinaisrunojen tarvas. – Kalevalaseuran vuosikirja 19. Helsinki: Werner Söderström osakeyhtiö, lk 66–97.
- VK** = Vana Kannel. Kd 3. Kuusalu vanad rahvalaulud. (Monumenta Estoniae Antiquae I.) Toim Herbert Tampere. Tallinn: Kultuurkoondis, 1938.
- VMS** = Väike murdesõnastik. Kd II. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1989.
- Weske, M[ihkel] 1876**. Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, kd 8, v 3, lk 40–84.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973**. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Eesti-saksa sõnaraamat. 4., muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Wiget, Wilhelm 1923**. Jahresbericht. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, lk 1–4.

Enn Ernits (sünd 1945), PhD ja DVM, Eesti Maaülikooli emeriitdotsent (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1a, 51014 Tartu), enn.ernits@emu.ee

New dates about the origin of the place name *Tartu*

Keywords: town names, Estonia, toponymy, etymology, research history, folkloristics

The paper attempts 1) to reflect and supplement the research history of the name origin of Tartu town (Latin *Tharbatu*, German *Dorpat*), 2) to find additional justifications for some previous etymologies, 3) to propose a competing hypothesis, and 4) to study possible connections with toponyms known from folklore. The article draws attention to the local historian and writer August Wilhelm Hupel's role, albeit modest, in explaining the origin of the name Tartu. The Finno-Ugrist Paul Ariste's hypothesis, which is still considered the most plausible, according to which a toponym **Tarvatto* is derived from the general word *tarvas* 'European bison' (< 'aurochs')

and means their location, is detailed, and additional reasons are given for objections which have somewhat reduced the probability of validity. A competing hypothesis is put forward, which decisively rejects the view of Heinrich Neus and Eduard Roos that *Tharbatu* means something unnecessary, and emphasizes the opposite. If the name of the town should be related to the name of *Tarvetu*, the supposed founder of the Tartu fortress, the original name of the fortress would have been **Tarßötto*. At the end of the article, some folk songs which were recorded in the 19th century and include the place names *Tarvetu*, *Tarretu* and others are reconsidered. They are the same origin as the name of Tartu. The time axis of *Tharbatu* – *Tartu* is documented to be over 800 years old, but in reality it can be much longer. As an echo of the distant past, it is fairly difficult to unambiguously justify the origin of a toponym.

Enn Ernits (b. 1945), PhD and DVM, Associate Professor Emeritus of the Estonian University of Life Sciences (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1a, 51014 Tartu), enn.ernits@emu.ee